

GONDOLATOK A SZOCIALISTA TELEPHELYELMÉLET MEGFOGALMAZÁSÁHOZ

(Thoughts for the Definition of the Socialist Location Theory)

BARTA GYÖRGYI

Bizonyára többen felteszik a kérdést, miért foglalkozunk manapság egy letűnt korszak elemzésével, amikor a jelen problémái előtt is tanácstalanul állunk, nem beszélve a jövő bizonytalan kilátásairól?

– Indokolhatjuk témaválasztásunkat azzal az érveléssel, hogy a szocialista korszak térbeli folyamatainak jobbára csak részleges, empirikus megközelítésen alapuló elemzéseit ismerjük jelenleg. E vizsgálatok eredményei is meglehetősen ellentmondóak, nem ritkán a kutatók politikai elkötelezettségét követve hol a szocialista korszak térbeli kiegyenlítődési folyamatait bizonygatják, hol éppen a térbeli differenciálódás felerősödéséről írnak.

Kétségtelen viszont, hogy a szocialista gazdaság térbeli elrendeződésének átalakulását, a térbeli munkamegosztás változásait nem sikerült ez idáig elméleti úton megmagyarázni.

– Érvelhetünk úgy is, hogy jelenlegi problémáink jelentős része szocialista örökségünkkel kapcsolatos. A szocialista rendszer törvényszerűségeinek ismerete nélkül nem érthetjük meg, hogy miért lett válságtérség az észak-magyarországi régióból, amely a szocialista korszak legiparosodottabb térségének számított, miért vált viharos gyorsasággal elmaradott térséggé az alföldi régió, ahol oly „sikeres” iparfejlesztés zajlott az 1960-as, 70-es években, és miért Budapesten és a Dunántúl északi részén lehet csak felmutatni a dinamikus fejlődés jeleit?

Ez a két érv természetesen nem zárja ki, sőt inkább kiegészíti, erősíti egymást.

Ez a tanulmány abból az ötletből született, amely ötvözi *Kornai János* szocialista rendszert leíró elméletét egy új telephelyelmélettel. Kornai elméletének azokat az elemeit választottam ki és rendeztem logikai egységbe, amelyeknek közvetlen és közvetett kihatása volt a gazdaság (ipar) térbeli elhelyezkedésére. A logikai lánc végül is egy hipotézis megfogalmazásához vezetett, amely szerint:

- a szocialista rendszer mechanizmusai ellentétes irányú területi folyamatokat generáltak;
- azaz részben hatottak a gazdaság térbeli kiegyenlítődéására, míg más folyamatok a területi differenciálódást erősítették;
- a meghatározó területi folyamat, véleményem szerint, a térstruktúrák megmerevítéséhez, változatlanágához, vagy rendkívül lassú módosulásához vezetett. (Tehát nem vonom kétségbe a korábbi, egymásnak sokszor ellentmondó empirikus vizsgálatok eredményeit, csupán azt állítom, hogy ezek a területi folyamatok egy-egy elemét ragadták csak meg).

A hipotézis bizonyítása még előttem álló feladat. Ez a tanulmány – talán még a hipotézis bizonyítása nélkül is – képes vitát provokálni, és akkor már elérte célját.

A szocialista telephelyelmélet hiánya

Az elmúlt 40 év során a területi kérdésekkel foglalkozó magyar szakemberek nem mutattak különösebb érdeklődést az elméleti kérdések iránt, és így érthető, hogy a szocialista telephelyelmélet megfogalmazására sem tettek erőfeszítéseket. A néhány publikáció egybehangzón állította, hogy „még adós a szocialista tudomány az alapvető területi („térgazdasági”) törvényszerűségek egyértelmű és konkrét feltárásával” (Bernát T.–Bora Gy.–Kőszegi L. 1968), és így önálló szocialista telephelyelméletek sajnos mind ez ideig még nem alakultak ki (Zoltán Z. 1980).

Vajon mi a magyarázata annak, hogy nem sikerült feltárni a szocialista rendszer és a telephelyválasztás gyakorlata közötti elméleti kapcsolatokat, vagyis nem sikerült választ találni arra, hogy milyen általános szempontok hatottak az egyes telephelyek kiválasztására, illetve az ipar térbeli megoszlására és annak változására?

Tulajdonképpen Kornai János híres könyvének, *A hiánynak* a megjelenéséig (1980) nem is meglepő, hogy nem született meg a szocialista telephelyelmélet. Ennek kidolgozásához ugyanis arra lett volna szükség, hogy ismert legyen a szocialista rendszer általános működési mechanizmusa, az uralkodó tulajdon- és hatalmi viszonyok rendszere és az ennek hatására kialakuló döntéshozási mechanizmus. Ugyancsak Kornai János művéből vált nyilvánvalóvá és egyértelművé a mikro- és makroszféra szocializmusbeli összefüggése, vagyis a vállalatok és az állam szocialista jellegű viszonya.

Kornai elméletéből kitűnik, hogy a szocialista rendszer a kapitalista rendszertől alapvetően eltérő logika alapján működött, azt is mondhatnánk, hogy a szocialista rendszer sok szempontból a tőkés rendszer ellentéte, vagy inverze volt.

Ebből az is következik, hogy minden esetben, amikor a szocialista sajátosságok megmagyarázásának kiindulópontja a tőkés telephelyelmélet volt, a magyarázat téves vágyra csúszott.

A másik megoldatlan kérdés vagy tévedés a mikro- és makrorendszer viszonyának magyarázatával függött össze. Voltak olyan nézetek, amelyek egyszerűen nem vették tekintetbe, hogy a szocialista vállalatok *alapvetően* másféle szervezetek, mint a tőkés vállalatok. A klasszikus szocialista vállalat a paternalista vállalat, amelynek célja nem a profit növelése volt, hanem a piachelyettesítő állam által meghatározott szükségletkielégítés (Kopányi M. 1988). A szocialista vállalatok tehát jogilag nem voltak önálló szervezetek, sokkal inkább kívülről vezérelt termelőegységek. És bár kialakultak a szocialista vállalat elkülönült érdekei is, melyeket – különösen a gazdasági reform bevezetése után – a magyar vállalat egyre erőteljesebben érvényesíthetett az állammal kötött alkuiban – az államtól való függése mindvégig rendkívül erős maradt, önálló mozgástere lényegesen

szűkebb és bizonytalanabb volt, mint a tőkés vállalaté. Ez elsősorban a vállalat tevékenységével, céljaival kapcsolatos korlátozott döntéshozás mechanizmusában nyilvánult meg.

A másik téves megközelítés abból fakadt, hogy a mikroszférát jórészt vagy teljes egészében negligálták, és nemcsak egyszerűen a makroszintű meghatározottságot hangsúlyozták. A korábbi gazdasági irányítási rendszerben például eléggé általánosan érvényesült az a személet, amely az egész szocialista gazdaságot (ipart) egyetlen vállalatként fogta fel, az alsóbb (vállalati) szervek önállóságát minimálisra szorította le és formálissá tette (Bernát T.–Bora Gy.–Kőszegi L. 1968). Míg tehát a tőkés telephelyelmélet eredetileg és alapjaiban mikroökonómiai jellegű, amelyhez később kapcsolódott néhány makroökonómiai szempont is, addig a szocialista telephelyelmélet eredetére nézve és alapjaiban, makroökonómiai jellegű, amelyhez értelemszerűen később kapcsolódott a vállalati szintű mérlegelés néhány tényezője is (Illés I. 1983).

A különböző megközelítések legnagyobb hiányossága azonban az a tisztázatlanság volt, hogy hogyan kapcsolódott a mikro- és a makroszféra egymáshoz, amelynek rövid leírására – Kornai elméletére alapozva – a későbbiekben térünk ki. Azt azonban leszögezhetjük, hogy a telephely sajátosan olyan kategória, amelynek vizsgálata során legfeljebb a mikro- vagy a makroszint meghatározó szerepéről beszélhetünk, de egyik megközelítési aspektus sem hagyható figyelmen kívül.

Végül még egy magyarázó ok arra, hogy miért nem rendelkezünk szocialista telephelyelmélettel. A szocialista politikai-társadalmi-gazdasági jelenségek leírásakor gyakori és közel sem volt véletlenszerű az a mód, ahogy a megtörtént eseményeket, a realitásokat összekeverték a vágyakkal, tervekkel és célokkal oly módon, mintha ez utóbbiak már megvalósultak volna. Nyilvánvaló, hogy az elmélet, amely egy jelenségcsoport összefüggéseinek és szabályosságainak általános leírása, s okainak magyarázata (Kornai J. 1980), csak a valóban létező jelenségekkel foglalkozhat. Így mindazok, akik a szocializmus távlati programjaihoz (gazdasági körzetek kialakítása, a termelőerők területi elhelyezési tervei, a területi-termelési komplexumok elképzelései stb.) kötötték vélt szocialista telephelyelméleteiket, irreális, nem valós szférában gondolkodtak. Ezek az „elméletek” semmilyen bizonyítást nem nyertek, semmilyen próbát nem álltak ki, valójában nem is tekinthetők elméleteknek.

Kísérlet a szocialista telephelyelmélet megfogalmazására

A telephelyelmélet a vállalatok (telephelyek) letelepítésének, illetve a telephelyek (vállalatok) közötti munkamegosztás törvényszerűségeivel foglalkozik. A telephelyi struktúrában akkor következik be változás, ha vállalatokat alapítanak, megszüntetnek, fejlesztenek vagy visszafejlesztnek, ha vállalatokat összevonnak, vagy részekre bontanak. Az említett állapotváltozások a beruházás folyamatához kapcsolódnak. Ebből következik, hogy a szocialista telephelyelmélet megfogalmazásához a beruházáshoz felhasználható erőforrásokat, a beruházó intézményeket és személyiségeket kell számba vennünk, illetve a beruházás szocialista módon szabályozott mechanizmusát kell nyomon követnünk.

A szocialista rendszer: erőforrás korlátos gazdaság

Kornai egy táblázatba sűrítette össze a „klasszikus” kapitalista és az ugyancsak „klasszikus” szocialista vállalat tiszta típusainak alapvető különbségeit:

Korlátozó feltétel	Klasszikus kapitalista vállalat	Hagyományos szocialista vállalat
Erőforráskorlát	Ritkán effektív	Majdnem mindig effektív, szűkebb a keresleti korlátoknál
Keresleti korlátoknál	Majdnem mindig effektív, szűkebb a erőforráskorlátnál	Ritkán effektív
Költségvetési korlát	Kemény	Puha
Termelési terv	Autonóm: a vállalat maga szabja meg A keresleti korlát szintjén van, az erőforráskorlátnál szűkebb	Utastítás: A felső szerv írja elő Az erőforráskorlát szintjén van, a keresleti korlátnál szűkebb

Forrás: Kornai J.: A hiány. 43. o. (KJK, Budapest, 1980)

Végeredményben e különbségekben lehet megtalálni azt a kiindulópontot is, amelyre a szocialista telephelyelmélet építhető: ez a szocialista vállalat, amelynek nem autonóm tervét egy felső szerv határozta meg, és utasította annak végrehajtására.

Mivel a beruházás és a vállalati jövedelmezőség között alapjában véve nem volt összefüggés (amely adatokkal is igazolható: *Kornai J.–Matits Á.* 1989), a vállalatok számára a beruházás sohasem jelentett kockázatot. Ezt nevezi Kornai puha költségvetési korlátnak. (Vagyis a vállalat költségvetési hiányát az állam igyekezett pótolni). Ez azt eredményezte, hogy a vállalatok „beruházási éhsége” sohasem csillapult, szűnt meg. Így a beruházások határa, korlátja az erőforrások elérhető, szétosztható mennyisége volt. Az állandó hiány az erőforrásokban a szocialista rendszer kísérő jelenségévé vált.

Tehát a szocialista vállalat telepítését, telephelyválasztását nem a profit-maximalizálás célja határozta meg, hanem az erőforrások elérhetősége.

Talán egy fontos kérdés nincs belefoglalva a táblázatba: az egész rendszert hajtó, mozgató belső növekedési kényszer, amelynek különböző motivációi vannak (a gazdaság egészének szintjén a gazdasági lemaradás csökkentése, az utolérési effektus; vállalati szinten a hiány, illetve a hiány okozta sokszor szinte értelmetlen készletgyűjtés, a tervteljesítési kötelezettség és a vezetők készséges azonosulása a felettes szerv elvárásaival, illetve a vezetői hatalom növekedése a vállalat növekedésével). Erről természetesen Kornai másutt tesz említést.

A szocialista telephelyválasztás tehát az erőforrások elérhetőségétől: az erőforrások természetétől (minőségétől és mennyiségétől, szerkezeti összetételétől), illetve az erőfor-

rások elosztásának rendszerétől (a döntéshozás rendszerétől, a döntéshozók preferenciáitól és az erőforrásokat igénylő vállalatok alkupozícióitól) függött.

Az erőforrások típusai

Az erőforrásokat ebben az esetben csak egy szempont – térbeli mobilitásuk szerint – tipizáljuk. E szerint megkülönböztetünk mobil és immobil erőforrásokat. Azt feltételezzük, hogy az immobil erőforrások kényszerrel jelentenek a beruházó, a telepítő számára, mivel azok *csak ott helyben* érhetőek el, használhatóak fel. A telepítéshez szükséges többi erőforrás a mobil erőforrás, melyek a beruházó döntése alapján követik az immobil erőforrásokat, vagyis azok helye, települése felé vonzódnak.

Az erőforrásokat három csoportba osztottuk:

– *Környezeti erőforrások*: ebbe a csoportba tartoznak mindazok az erőforrások, amelyek majdnem vagy teljesen helyhez kötöttek, térbelileg nem mobilizálhatóak (a természeti erőforrások, a beépített környezet, vagyis a kiépített infrastruktúra, a településhálózat, a földrajzi adottságok, az externáliák és az immobil tőke).

– *A munkaerő*: gyakorlatilag részben mobilizálható tényező. A mobilizálhatóság nagymértékben függ a munkát keresők és a felkínált munkahelyek számának arányától. Abban az időszakban, amikor a munkaerő-bőség, illetve a munkaerő felesleg a jellemző, a munkaerő rákényszerül arra, hogy kövesse az elérhető munkahelyeket. Munkahely túlkínálat, illetve munkaerőhiány idején a munkaerő válogathat a munkahelyekben, és számára nyilván kedvezőbb lakóhelyéhez közelebb eső munkahelyet választani, ahonnan nehezen mozdul el.

A munkát keresőknek egy nem elhanyagolható része semmilyen körülmények között nem mobilizálható (a családhoz, gyerekneveléshez, a háztáji gazdasághoz kötött nők, akik az ingázást is csak korlátozottan vállalják, a lakásváltás rendkívüli akadályai miatt nehezen mozduló emberek stb.), de helyben hajlandó munkát vállalni.

A szocialista periódusban a felesleges munkaerő felszívása hosszabb időn keresztül ment végbe. Az első időszakban a nehézipari nagyberuházások régiók közötti vándorlási hullámokat generáltak. A munkaerő utánpótlás elégtelenségét először Budapesten lehetett észlelni már a 1960-as évek közepén, majd a nagyvárosok is munkaerő-gondokkal kezdtek küszködni. Végül a munkaerőt kereső vállalatok már arra kényszerültek, hogy a nem mobilizálható munkaerő számára helyben létesítsenek ipari üzemeket, részlegeket.

A szocializmus utolsó szakaszában a munkaerő vált az ipartelepítés döntő tényezőjévé, a telephely kiválasztásában alapvető szerepe lett.

– *A tőke*: térbeli szempontból mobil tényező, amelynek térbeli elhelyezési változatai – különösen a szocialista intenzív redisztribúciós rendszerben – szinte korlátlanok voltak.

A telephely kiválasztását az immobil erőforrások elérhetősége, jelenléte határozza meg, a szocializmus első időszakában főként a környezeti tényező, később egyre inkább a munkaerőforrás térsége, helye lett a meghatározó, a kulcsfontosságú faktor. A már mű-

ködő vállalat állóeszköz állományának (immobil tőke) szinten tartása (amortizáció) a beruházások igen jelentős részét emésztette fel.

Miután feltételeztük, hogy mely erőforrások találhatóak helyben és melyek vihetők el a helyhez kötött erőforrások településébe, az a kérdés, hogy miként osztották szét a tőkét a letelepülni szándékozó, telephelyet kereső, illetve a már letelepült és fejlődni kívánó vállalatok között, mely vállalatokat részesítették előnyben, melyeket hanyagoltak el?

A tőke újraelosztásának gyakorlata

A több évtizedes gyakorlat egyértelműen bebizonyította, hogy a vállalatok jövedelmezősége nem vagy alig játszott szerepet a beruházási erőforrások elérhetőségében. Mi határozta meg tehát azt, hogy a tőke-allokátor miként osztotta szét a tőkét (állami támogatást vagy hitelt) az igénylő vállalatok között?

Kornai három szabályosságot, módszert ír le:

– Hüvelykujj-szabálynak nevezi az elosztásnak azt a rendjét, amely szerint minden igénylő ugyanakkora részt kapott, mint a korábbiakban. Azt is mondhatjuk, hogy bizonyos status quo alakult ki az ágazatok, szervezetek, térségek, fejlesztési célkitűzések stb. között, amelyre az igénylő az újabb és újabb igényeit építette, és amely az allokátor számára mindvégig vonatkoztatási alap maradt.

– Az ún. tüzoltórendszer akkor lépett életbe, amikor valamilyen területen a hiány túlzottan felduzzadt, amikor a korábbi arányokat módosítani kellett a hazai termelés vagy export dilemmája, a feszítő munkaerőhiány, új technológiák alkalmazása, vagy egyéb hirtelen probléma fellépése (katasztrófa, válság stb.) miatt.

– Az egész elosztási procedúrában, ahol mindig a hiánnyal, a kielégítetlen igények okozta feszültségekkel kellett küzdeni, jelen volt a beruházások elhalasztására való törekvés. Ez átmeneti idő- és tőkenyereséget jelentett az elosztó szerv számára. Az elhalasztott beruházásokból eredő hiányok viszont decentralizáltan jelentkeztek, amelyeknek gyengébb volt a visszhangja, szétszórtan mutatkozott a visszahatása.

Ezek után az a kérdés maradt megválaszolatlanul, hogy melyek voltak az elosztás korábban kialakult arányai, pontosabban milyen preferenciák voltak jellemzőek a szocialista gazdaságban?

A szocialista gazdaság preferenciái

A szocialista gazdaság megkülönböztetett céljait, előnyben részesített ágazatait, szervezeteit stb., amelyek az előbbieken említett status quo rendszerét alkotják, két csoportba osztottam:

– *A politikai preferenciákra*, amelyeknek legfőbb jellegzetessége az, hogy uralják a gazdasági preferenciákat. Ezek között két fontos szempont vált meghatározóvá: a szocialista gazdaság autarkijája, az önellátásra való törekvése, és a mindent meghatározó

külpolitika, amely Magyarországot a Szovjetunióhoz (illetve a többi szocialista országhoz) kötötte szorosan, míg a nyugati világhoz fűződő kapcsolatai nem váltak, nem válhattak jelentőssé.

– A politikai preferenciáknak alárendelt gazdasági preferenciákra, amelyek egyaránt megmutatkoztak:

1) az ágazatok között (a bányászat és a nehézipar kiemelt fejlesztése a hadiipar fejlesztésével, illetve az önellátásra való törekvéssel összefüggésben);

2) a szervezetek között (Kornai sorrendet állított fel a gazdasági szervezetek között az állami preferenciákhoz való viszonyuk alapján. E szerint: nagy állami vállalatok, állami kis- és középállalatok, mezőgazdasági termelőszövetkezetek, nem mezőgazdasági termelőszövetkezetek, a hivatalos magán szektor, a nem hivatalos magán szektor (Kornai J. 1989). Az állami gazdaságpolitika tehát az állami nagyvállalatokat részesítette előnyben (amelyeknek részletes leírását adja Szalai E. 1982, 1988, 1990, 1991; Voszka É. 1988);

3) a gazdasági célkitűzések között (az iparfejlesztés kapott elsőbbséget a gazdaság többi ágazata rovására; az ország lassú gazdasági nyitása Nyugat felé pedig a növekvő importot fedező exportorientációt tette szükségessé.)

A gazdasági reform kihatásai

A gazdasági reform jelentősen módosította a szocialista gazdasági mechanizmus egyes elemeit, valóságos piaci hatások működését segítette elő, mindazonáltal alapvetően nem változtatta meg a gazdasági rendszer szocialista jellegét. Így azok az ellentmondások, melyek a korábbiakban a gazdaságot feszítették, némileg visszaszorítva, módosítva továbbra is fennálltak. Jellemző maradt a beruházási éhség, a hiány, a vállalatok puha költségvetési korlátja, a jövedelmezőség és a beruházások laza kapcsolata. Végeredményben a megreformált gazdaság fejlődését, növekedését továbbra is az erőforrások elérhetősége korlátozta.

Mindemellert a telephelyválasztás, ipartelepítés gyakorlata fontos pontokon módosult a reform különböző intézkedéseinek tulajdoníthatóan:

– A reform bevezetése előtt igen jelentős vállalati összevonásokat hajtottak végre. Az 1960-as évek elején ennek hatására mintegy egyharmadával csökkent az iparvállalatok száma. Ezeknek az intézkedéseknek elsősorban az volt a célja, hogy a bürokratikus vezetés számára megkönnyítse az irányítást és áttekinthetővé tegye a gazdaság pillanatnyi helyzetét. Komoly aggodalmak merültek fel ugyanis abban a vonatkozásban, hogy a vállalatok önállóvá válásával a politikai vezetés elveszíti a kontrollt a gazdaság felett. Különböző megelőző intézkedéseket hoztak ekkor, például bevezették az átlagbérszabályozás rendszerét. Ezek közé az intézkedések közé tartozott a vállalati összevonások kezdeményezése és végrehajtása is. Az aggodalmak ugyan többnyire feleslegesnek bizonyultak, az óriásvállalatok azonban ekkor jelentek meg a gazdaságban és ekkor indult el az a fo-

lyamat, amely a nagyvállalatokat meghatározó politikai-gazdasági hatalmi tényezővé emelte.

– A reform egyik fő célja a vállalati önállóság megteremtése volt. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a vállalatok önállóan rendelkezhetek megtermelt nyereségük egy részével. Bár az erőteljes támogatási-elvonási rendszer következtében a jövedelmezőbb vállalatok nem válhattak ki, nem fejlődhettek gyorsabban az átlagosaknál, és noha a veszteséges vállalatok az állami támogatásnak köszönhetően továbbra is életben maradhattak, ettől az időtől kezdve az ipari beruházások 30–40%-a a vállalatok saját beruházása volt.

Részben a gazdasági reform következményeként a gazdaság extenzív fejlődése felgyorsult az 1960-as, 1970-es években. A felgyorsult növekedés felerősítette az erőforrások hiányából adódó feszültségeket.

A fent említett három tényező alapvetően megváltoztatta a nagyvállalatok helyzetét – a kiemelt állami támogatásnak és az önállóságuknak köszönhetően lényegesen gyorsabban növekedtek, fejlődtek, mint a kis- és középvállalatok. A helyi munkaerő miatt kezdetben vidéken hoztak létre telephelyeket, majd a vidéki munkaerőhiány kiapadásával – a bürokratikus vezetés támogatására támaszkodva – tömegesen olvasztották be a kisvállalatokat, a szövetkezeteket és más vállalatok részlegeit.

Ez a folyamat vezetett a *részleg-ipar széles körű elterjedéséhez*, különösen az ország kevésbé fejlett régióiban és az ipari térségek környezetében. Az ipari termelés addig soha nem látott mértékben szóródott szét az országban. A termelés dekoncentrációjával párhuzamosan viszont, a nagyvállalatok beolvasztási törekvéseinek tulajdoníthatóan, az irányítás centralizálódását lehetett nyomon követni. (Barta Gy. 1990, 1991)

Az ipartelepítést befolyásoló tényezők együttes hatása az ipar térbeli struktúrájának formálásában

Végigkísértük azokat a folyamatokat, amelyek alakították, illetve befolyásolták az ipartelepítés folyamatát. E folyamatok egyes tényezői egymást erősítő, vagy éppen egymás ellen ható térbeli folyamatokat generáltak. Újra végighaladva az előbbieken leírt folyamatokon, vegyük most sorra, hogy az ipartelepítéshez kapcsolódó tényezők külön-külön, miként befolyásolták az ipar térbeli elhelyezkedését:

Az erőforrások térbeli elérhetősége

A környezeti erőforrás immobil tényezőjének elérése és megszerzése azt eredményezi, hogy az ipari telephely választása során a már kialakult térbeli struktúrát veszik számításba, pontosabban azok közül a települések közül választanak telephelyet a letelepítendő vagy fejlesztendő ipar számára, amelyekben a környezeti erőforrások már rendelkezésre

állnak. Ez nyilvánvalóan a kialakult ipari térstruktúra arányainak megőrzését, megerősítését hozta magával.

Még az ipar erőteljes térbeli szétszóródása idején is, amikor a kisebb településekben, falvakban tömegesen nyitottak ipari telephelyeket, megfigyelhető volt, hogy a telephelyet létesítő anyazüzemek figyelmet fordítottak arra, miként takarékoskodhatnak a termelői infrastrukturális beruházásokkal. Jobbára olyan településeket választottak, amelyekben találtak még szabad infrastrukturális kapacitásokat. (A szűk keresztmetszetet főként a víz és az energia jelentette ekkor. Szívesen vették, ha a település ingyen ajánlott fel telket, épületet és egyéb eszközöket az ipari üzem számára). „Zöldmezős” beruházásokra csak kivételesen került sor, és ritka volt az olyan „ipari park” jellegű beruházás is, amely éppen az infrastruktúra előzetes kiépítésével és a szolgáltatások kínálatával vonzotta a telephelyet kereső iparvállalatokat.

A munkaerő elérhetősége volt az egyik legfontosabb faktor az ipar térbeli struktúrájának formálásában. A szocialista iparosítás kezdetén, amikor munkaerő-felesleg volt országszerte, a területileg koncentrált ipartelepítés tömeges népvándorlást indított el. Ebben az időszakban a környezet faktor helyhez kötött térstruktúrája szabta meg az ipari munkaerő térbeli megoszlását is – ez pedig, mint jeleztük, a korábbi térstruktúrát követte.

A munkaerőforrás kiapadásával azonban a munkaerő vált az igazán „szűk keresztmetszetté”, a telepítést, telephelyválasztást meghatározó tényezővé. Az egyre immobilabbá váló munkaerő-tényező rákényszerítette az iparirányító szerveket, később az ipartelepítésben alapvető szerepet játszó iparvállalatokat, hogy kövessék a kis, helyi munkaerőpiacokat, és akár nagy vagy közepes méretű falvakban is nyissanak üzemeket. (A falusi iparosítás során például a 4000 fős település bizonyult még elfogadható méretűnek egy-egy kisebb üzem letelepítésére. Persze ezt a „népesség küszöböt” nagymértékben befolyásolták a települési viszonyok, a közlekedési adottságok és a helyi gazdaság körülményei). Mindenesetre az immobil munkaerő megszerzése járult hozzá a részleg-ipar országos méretűvé válásához, az ipari termelés addig soha nem látott térbeli dekoncentrációjához. Ez a faktor tehát a fő tényezője volt az ipari térstruktúra megváltozásának, az új ipari térstruktúra kialakulásának.

A tőke mint erőforrás faktor térbeli szempontból (elméletileg) teljesen mobil. A tőke elosztásának módja határozta meg tehát, hogy a tőke szétszórása a korábbi térstruktúrát erősítette-e, vagy új térformákat indított-e el.

A tőke szétszórása

Kövessük Kornai három szabályát a tőke szétszórásában. A „hüvelykujj” módszer, amely a korábban kialakult arányokat és irányokat tekinti mérvadónak és kiindulási pontnak, nyilvánvalóan a tőke területek közötti megoszlását, megosztását is meghatározta. Ez volt az a szabály, amely a legerőteljesebben hatott a korábbi ipari térstruktúra megőrzésére, megerősítésére. (Ez közvetlenül megnyilvánult a már működő eszközállomány

amortizációjában, amely a beruházások igen jelentős hányadát tette ki. De ezt igazolják Kornai János és Matits Ágnes (1989) számításai is, amelyek szerint a jövedelemelvonás és támogatás átfogó rendszerének segítségével olyan kiegyenlítődség jött létre a nyereséges és a veszteséggel működő vállalatok között, amely nem engedte, hogy a jól működő vállalatok kiemelkedjenek, a veszteséges vállalatok tönkremenjenek).

A tőke elosztás „hüvelykujj” szabálya merevítette meg, őrizte meg a vállalatok, illetve a vállalatok térségeinek kialakult struktúráját.

A tűzoltás módszerének bevetése nem volt ritka ugyan, de alkalomszerű beavatkozást jelentett. Ez a módszer inkább a korábbi térstruktúra megőrzésére hatott, mint annak megváltoztatására.

A beruházások elhalasztása jobbra minden területet sújtott. Ennek térbeli differenciáló kihatásait, mintegy ellenpontként, a szocialista preferenciák számbavételével vizsgálhatjuk.

A szocialista gazdaság preferenciái

Az iparágazatok közötti preferenciák, amelyek a bányászatnak, a nehéziparnak, illetve a hadiiparnak kedveztek, kétféle területi folyamatot erősítettek. A helyhez kötött erőforrások felhasználása – elsősorban a természeti kincsek fokozott kiaknázása – a korábbi térstruktúra fennmaradását segítette elő. A nagyarányú nehézipari beruházások azonban módosítottak is a korábbi ipari térstruktúrán, azt eredményezve, hogy a fejlett és fejletlen területek között növekedtek a különbségek.

A szervezetek közötti preferenciák az állami nagyvállalatoknak kedveztek. A nagyvállalati székhelyek területi koncentrációja, főként Budapesten és az ország nagyvárosaiban, egyben szintén a fejlett ipari területek javára történő elmozdulást ösztönözték.

A szocialista gazdaság kitüntetett célja – az iparfejlesztés és az exportösztönzés – ugyancsak a fejlett térségekben működő nagyvállalatoknak nyújtottak előnyöket.

Összefoglalva tehát az a véleményem, hogy a szocialista gazdaság preferenciái a tőkeberuházásokat főként az iparilag fejlett területek felé irányították elősegítve ezzel a térbeli különbségek növekedését.

A gazdasági reform hatása az ipar térbeli struktúrájára

A gazdasági reform kettős, térbelileg egymással szemben ható folyamatot erősített fel: a termelés térbeli dekoncentrációját és a szervezeti irányítás területi centralizációját. Az előbbi tehát az új ipari térstruktúra kialakulására, a térbeli különbségek csökkenésére hatott, míg a szervezeti centralizáció a területi polarizálódást, a fejlett térségek felgyorsuló fejlődését segítette elő.

Nem kétséges, hogy a részleg ipar vidéki szétterülése nem egyenlíthette ki a vállalati székhelyek együtteséből formálódó centrum települések gazdasági előnyeit. A részleg-

ipari jellegű fejlődés az elmaradott térségekben ellentmondásos folyamat volt, amely nem vezetett a térség megalapozott ipari fejlődéséhez sőt, mint a külföldi és a magyar példák egyaránt bizonyítják, a részlegipar a gazdasági válság első számú áldozatává válik. (Érdemes nyomon követni, miként vonult ki a budapesti nagyvállalati székhelyű ipar a vidék gazdaságából!)

A területi folyamatok összessége

Az iparfejlesztés tehát háromféle egymással szemben ható területi folyamatot generált, a korábbi térbeli arányok megőrzését, a különbségek növelését a fejlett és fejletlen területek között, illetve az új ipari térstruktúra kialakulását főként a korábban elmaradott ipari területek dinamikus fejlődésével. A kérdés az, hogy az egyenleg megvonása után melyik folyamat tekinthető meghatározó, domináns folyamatnak, kiegyenlítve a kevésbé jelentős ellentétes hatásokat is?

Hipotézisem szerint – számba véve az egyes faktorok jelentőségét és gyakoriságát – a meghatározó erő a korábbi ipari térstruktúra fenntartását segítette elő. Kevésbé jelentősek azok az erők, amelyek a szocialista érában a térbeli különbségek kiegyenlítésére hatottak. Az új ipari térstruktúra kialakulására ható erők befolyásolták legkevésbé az ipari térstruktúra formálódását.

Igen szerencsések vagyunk, hogy ezeket a feltételezéseket módunkban áll adatokkal igazolni, vagy megcáfolni.

Irodalom

- Bernát T.–Bora Gy.–Köszegi L. (1968) *Termelőerők területi elhelyezése*. MKKE. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Illés I. (1983) *Regionális gazdaságtan*. ELTE Természettudományi Kar. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kopányi M. (1988) A vállalat. In: *Mikroökönómia*. (Szerk.: Kopányi M.) MKKE, Budapest, 60–151. o.
- Kornai J.–Matits Á. (1989) A vállalati nyereség bürokratikus újraelosztása. In: *Régi és új ellentmondások és dilemmák*. (Szerk.: Kornai J.) *Gyorsuló Idő*. Magvető, Budapest, 92–174. o.
- Kornai J. (1980) *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Szalai E. (1982) A reformfolyamat és a nagyvállalatok. *Valóság*, 5. 23–25. o.
- Szalai E. (1988) Reformtörekvések és nagyvállalati érdekek a nyolcvanas években. *Valóság*, 11. 14–33. o.
- Szalai E. (1990) *Gazdaság és hatalom*. Aula Kiadó, Budapest.
- Szalai E. (1991) A hatalom metamorfózisa? *Valóság*, 6. 1–26. o.
- Voszka É. (1988) *Reform és átszervezés a nyolcvanas években*. *Időszerű Közgazdasági Kérdések*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Zoltán Z. (szerk.) (1980) *Telephelyválasztás*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

THOUGHTS FOR THE DEFINITION OF THE SOCIALIST LOCATION THEORY

GYÖRGYI BARTA

What could be the explanation for the failure of exploring the theoretical connections between the socialist system and the practice of the choice of location so far? Why have we proved unsuccessful so far in exploring what general aspects have affected the choice of certain locations, the spatial distribution of the industry and the transition of that?

It is not surprising that before the publication of János Kornai's famous book called *A hiány* (The Absence, 1980) there had not been a socialist location theory, since the elaboration of that requires competence on the general function mechanism of the socialist system, the system of the power and property relationships and the decision mechanism that is formed as a consequence of this. It is János Kornai's work again that made the connection of the micro- and macro-spheres in the socialism, i. e. the socialist type relationship between the companies and the state evident.

This study attempts to build up the socialist location theory from some elements of János Kornai's theory describing the socialist system. As a consequence of this a hypothesis was stated which says that the mechanisms of the socialist system generated regional processes of opposite direction. Among these the dominant regional process led to the conservation, or at least the extremely slow transition of the spatial structures.

A great part of our present problems can be connected to our socialist legacy. Without being familiar with the regularities of the socialist system we cannot understand why the northern Hungarian region that had been the most industrialised area of the socialist era became a crisis region, why the Great Plain region where so "successful" industrial development had taken place in the 1960s and 1970s turned to an underdeveloped region at an extremely rapid pace, and why the signs of dynamic development can only be seen in Budapest and the northern part of Transdanubia.

Translated by Zoltán Raffay